

"שומר ציון הנאמן"

ביטאון היהדות הדתית בגרמניה באמצע המאה ה-19

עקיבא צימרמן

באי בתי הכנסת בישראל מוצפים מדי שבוע בעשרות עלונים וביטאונים, העוסקים בפירושים לפרשת השבוע, סיפורים על גדולי תורה, שאלות ותשובות, ביקורות ספרים והתייחסויות לאירועים שונים במדינה ובעולם היהודי, ומספרם של אלה הולך וגדל. ראשון לביטאונים הללו היה "שומר ציון הנאמן" שהופיע כתוספת עברית זו שבועית לעתון בגרמנית — "Der treue Zions Waechter". עורכי "שומר ציון הנאמן" שהופיע בשנים 1846-1857 היו הרב יעקב עטלינגר (1871-1798) ושמואל ענאך (1814-1876). העתון החל להופיע בתמוז תר"ו (1846), חלקו בכתב רש"י וחלקו באותיות מרובעות. ה"לוגו" של העתון אינו מצטיין במיוחד ובאותיות מרובעות גדולות במקצת מן הרגיל מופיע השם "שומר ציון הנאמן". "שומר ציון" החל להופיע עוד לפני שאליעזר בן יהודה קבע את המונח עתון, כך שבכותרת המשנה שלו נכתב באותיות הקטנות "מכתב", ולאחר מכן בא מידע על מטרת ה"מכתב": "להרים קרן התורה והתעודה ולהסיר ממשול מדרך האמונה, ומחלקותיו ארבע, חקירות, חרושים ובאורים, שאלות ותשובות, משלים ומליצות". ובהמשך: "הוסד מחברת רבנים ואנשי מדע עומדים בפרץ ושומרים משמרת הקודש על ידי הרב אב"ד דקהלתנו יע"א [יכוונה עליון אמן] מוהר"ר [מורנו הרב רבנו] יעקב עטלינגר נר"ו וממני הצעיר שמואל בלא"א כ"ה [בן לאדוני אבי כבוד הרב] יוסף ענאך נ"י [נרו יאיר] המוציאו לאור". כמקום הופעת "שומר ציון הנאמן" מצוינת העיר אלטאנא, (אלטונה) שם כיהן הרב יעקב עטלינגר כרב וכאב בית דין. שמואל ענאך היה בעל תואר דוקטור ושימש כמנהל בית הספר העברי באלטונה. מראשית הופעת העתון בי"ג תמוז תר"ו (1846) ועד הפסקת הופעתו בכ"ד אדר תרי"ז (1857) הופיעו 222 גיליונות. החידוש בעתון היה, שלראשונה חברו יחד רב אורתודוקסי ואנשי מדע בהוצאת כתב עת. מגמת העתון היתה להילחם הן ברפורמים שלחמו להכנסת תיקונים בדת, הן בליברלים והן ב"מתונים" מסוגו של זכריה פרנקל. הרב עטלינגר היה מקובל על חוגי האורתודוקסים הן בגרמניה והן במזרח אירופה והוא התפרסם במיוחד בספרי השאלות והתשובות "ערוך לנר" ו"בנין ציון" שקבעו את מקומו כאחד מגדולי התורה. הוא הביין כי אי אפשר להילחם ביריבים מתוך כחלי בית הכנסת והישיבה ויש להוציא כתב עת שיסביר את עמדת האורתודוקסיה. על כן יסד עתון בגרמנית בשם "Der treue Zions Waechter" — ושנה לאחר מכן החל בהפצת הביטאון בעברית.

"הילך האיזנבאהן בשבת?"

בפתח הגיליון הראשון בגרמנית הודיע העורך, כי ביטאונו יילחם ברפורמים, ויהיה אורתודוקסי טהור. "הדת שלנו היא אלוהית ונצחית. אנו נלחמים בשאיפותיהם של אלו המתקרין בשם 'רפורמים' כי אין לשאיפה זו ותוצאותיה שום אחיזה וקשר לאמונת ישראל ותורתו." והוא הוסיף: "הסעד והבטחון שלנו היא דבקותנו במורשת אבות ומחסנו היא תורתנו הקדושה." אשר ל"ליברלים", שגם בהם נלחם העתון, הודיע העורך: "בני סיעה זו מאמינים כבר בהתגלות אלוהית לעם ישראל, אבל למה דרושים התיקונים והשינויים וכשביל מה שומעים אנו שצריכים לשנות את פני הדת?" כלפי אנשיו של זכריה פרנקל התריס העורך: "אמנם אתם הנכם בעד התורה והתלמוד. הספרות התלמודית נחשבת אצלכם לנכס יקר וחשוב ועם המסורת אתם מתחשבים, אבל תגידו דברים כרוכים: האם אתם מאמינים בקדושת התורה שבעל פה?"

קו זה נשמר גם בביטאון בעברית. הגיליון הראשון נפתח כבירור הלכתי בנושאים "כל דבר שבמנין צריך מנין אחר להתירו" ו"אין בית דין יכול לבטל דברי בית דין חברו אלא אם כן גדול ממנו בחכמה ובמנין", מאת הרב יעקב קאפיל לבית הלוי — אב"ד דק"ק ווארמס.

המערכת ציינה כי תימנע מהנהגת תארים מופרזים לרבנים ולסופרים המשתתפים. "זאת לדעת כי חוק שמנו לבלתי פגוע בכבוד איש ואיש, אם לא יהולל לפי ערכו, שלא להפליג בשבח המחברים כלל, רק לקרוא לכל אחד בשמו, ועל שם המקום אשר בו עומד לשרת בקדש." זוהי תופעה נדירה בכתבי עת מסוג זה, שכן גם בימינו נוהגים רבנים להתהדר בתארים מפליגים.

גדולי הרבנים השתתפו בחלק התורני של הביטאון, מהם מגרמניה ובהם הרב יצחק דב במברגר מווירצבורג, מצרפת, מפולין, מהונגריה ובהם המהר"ם שי"ק מגדולי הפוסקים, רבי יואל דמביצר מקראקוב וכן היו ל"שומר ציון הנאמן" כתבים ברחבי העולם היהודי שדיווחו על אירועים בעלי אופי דתי.

בין המשתתפים היה גם רבי מרדכי חיים מיוחס מירושלים, בן למשפחת רבנים שמוצאה מספרד ושאהד מבניה היה רבי שלמה אבן וירגה, מחבר הספר "שבט יהודי".

בצד המאמרים ההלכתיים הכלליים היפים לשעה ולדור נדונו על ידי הביטאון עניינים הלכתיים אקטואליים כגון שאלה שנדונה על גבי כמה וכמה גיליונות והתעוררה עקב התפתחות הרכבת ככלי תחבורה. בימים ההם טרם נוצר המונח העברי "רכבת"

שומר ציון הנאמן

ס כ ח ב

להרים קרן התורה והתעודה ולהסיר מבשול מדרך האמונה. ומחלקותיו ארבע. חקירות, חרושים וביאורים, שאלות ותשובות, משלים ומליצות

הו ס ד

מחברת רבנים ואנשי מודע עומדים בפרץ

ושומרים משמרת הקדש על יד הרכב זבד דקהלנו יעא מהור"ד יעקב עטטלינגער נר"ו
וממני הצעיר שמואל בלאז כ"ה יוסף ענאך נ"י הטעניאו לאור.

אלטאנא, יום נ"ג חמוו חר"ו לפ"ק.

(א)

ה ע ר ה . והנה נחום בילה דף ו' דיה והאידא דאיכא חנה חייסין
בו כמנו. דהשתא דה' שאין חנוי וחרו וזין לומר שרץ חנוי אחר להזינו
דכין דה הטעם משום משא ועבר המשא עבר הטעם וה"כ אוריון בני
יום מולין בו ועבדו אין כחשים מליין בימי אט שמים מהם אפי'
לכתחילה אפי' שהוא דבר שנחנין עכ"ל, (וכ"כ הרא"ש) ואין לחשוב
שהחום והרא"ש חולקים ומוקלים יותר מהרא"ש עכ"פ מה, דהיינו היבא
דהי משום משא. והי' ס"ל דאין לרץ הימר כלל, דא"כ יהיו דברי החום
והרא"ש סותרים זא"ל. דהא החום דף ה' ד"ה מכדי כתיב בו ס"ל דנכהיג
לרץ חנוי אחר להחירו יע"ש (וכ"כ הרא"ש שם ועיין שנת חיים וד
דוד) ועוד דהא הרמב"ם ג"כ פסק דעת ב"ט שני ימעסקו בו ישראל,
והוא ס"ל דאפילו בנטל הטעם לרץ איהו המחירים גדולים נדבחה
ונספין בכל גוונן, והי' סותר את דברי עלמו. אכן עיקר ענין זה ימנא
לקמן אות ט'.

ג דבר שאסרו ושום סיג, להרמב"ם אפי' ב"ד גדול
אינו יכול לנטל (שם ה"ג ג).

ד ולשיטת החום פ' השולח ופ' א"מ בכל גוונן יכול ב"ד
הגדול בחכמה ונמנין לנטל הגזירה הקדומה, אם לא ב"ח דבר
דשם אפי' ב"ד הגדול אינו יכול לנטל בפשט איסורו ברוב ישראל.

ה אם לא פשט איסורו ברוב ישראל אפי' ב"ד קטן יכול
לנטל. ומ"מ הא דלרץ התרה — מייבא ב"ד קטן סג' — הוא
דוקא בדיוו שפשטה בכל ישראל ועמוד קן שנים רבות ולאחר זמן
זורובה עמוד ב"ד אחר ונדק בכל ישראל וראה שאין אומה הגזירה
פושטת בכל ישראל (ואין רוב הצנור יכולים לעמוד בו עיין ל"מ
פ"ב וזה"ל ונוריים ה"ו ו' בשם הרא"מ ועיין מה שכתבנו לקמן)
אבל היבא דמייד לא פשטה אין לרץ הימר ונטלה הגזירה
ויעקרא (רמב"ם פ"ב וזה"ל ונוריים ה"ו ו' ז' ועיין ל"מ ול"מ)

ה ע ר ה . הנה ה"ש דקוק מלאה מקום הוי"א הרעבים חילוק זה
זלע"ר שהוי"א זה עכב קושיא החום והרא"ש בנ"ק פ"ב ד"ה אהא אהו
ומיקן

ח ק י ר ו ת

טעם זקנים.

ענין . כל דבר שבמנין לרץ חנוי אחר להחירו.

ענין . אין ב"ד יכול לנטל דברי ב"ד חנוי אפי' גדול ומוט
בכחמה ובמנין.

הרב מהרי"ו יעקב קאפיל לבית הלוי נר"ו.
פ"ד דה"ד ווארסם י"ט *

כלל גדול אח"ל: כל דבר שבמנין לרץ חנוי אחר להחירו.
ואפי' בנטל הטעם שבשניו חקנו (רפ"ק דבינה) ויחבאר ענין
זה לכל מחלקותיו בחוק הנושך דברי בעה"י, והנה עוד ענין
גדול נושך לזה. והוא: אין ב"ד יכול לנטל דברי ב"ד חנוי אפי' אפי'
גדול ומוט בכחמה ובמנין" ואבאר ענין זה לכל מחלקותיו בעה"י והם:
א הנה בדבר שפשט איסורו בכל ישראל, יש בזה ב' שיטות,
לדעת הרמב"ם ב"ד אחר אינו יכול לנטל אפי' גדול וכן הראשון
בכחמה ובמנין, ולדעת הראב"ד אפי' חלי' וב"ד אינן יכולין לנטל
(פ"א מה"ל ונוריים ה"ג):

ב חכמה בנטל הטעם שבשניו חקנו, להרמב"ם ג"כ אין
ב"ד אחר יכול לנטל, אפי' גדול וכן הראשון בכחמה ובמנין,
ולראב"ד אפי' ב"ד קטן וכן הראשון יכול לנטל הואיל ונטל הטעם
(שם) וכ"כ בשם שיטה וקונצט למוסכת בילה דף ה' ב' יע"ש:

* ומה לדעת כי חוק שחם נלחמי שנת בכבוד איה ואיש אם לא יחולל לשי פרטו בלא
ליהיגי בשנת החמשים כלל דק לקדוש לכל אדם בשנת ואל שם הסקום אחר בו מוט
לדעת ב"ד.

משלים ומליצות.

אחורה נא לכם הדה.

זכורו שנועים, אם לא יעלה איש אותה, ויגדמיה אני לפני עמי, ביה.

שנים אכזבים היו נעזר אחת. האחד כנכד וגדול בישראל, ויעה לא מלאו לו גם כספרי קדשנו גם בדברי חכמינו. גם הרעה אשר עשו לו חכמי לא כנחול ידי השינוי. אך שמו כפלא נעייטו כי הוא לקלק לו. ולו נגדע סמנו שליטתו כי עמה נסיר חרפתו סמנו.

האחד גם הוא כל נזוה, ואם לא זכר את האיש ההוא לנו כראש, ומספחתו גדולה בישראל, אך שמו שוסר חיקר. הנה נוסף עליו שליטה את אשר נגענו מן הראשון והיה לו ליקר ולחפזת.

האמבורג. איזוק בערלין.

חידה.

אם יחטו ככני נשף מהרה
אף אם דוכך נשו אוכל סך נכחים
וגם היח לא יחל אורה
ומוחים עלי כחינך מפורים
איתי קח עמך נכל אשר חלך
עיה חילך ומכל אכן ננף
אזי סוריך נדוך חלך
או חלך לנשח ויחלך לא חנף

אם נאשן לילה עיך עשה
אם חתן לי את אני חניה
ונאכלה כעור נזהרים חססה
אף ננו אנכי. למה חלוקי?
אני חושעך נחשך אוריך,
ספר שואל מהר הנלווה
שמי ועעשי נו חקקי.

עוד אחת לכם אנדה

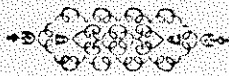
ואו תחשו לסלא חחיה

נחך שרי הנלא דרשה ונקשה

ואו עהרה כנגע חטלאוה.

משה אוננא.

אלטאנא.

דוגמה ל'עמוד הקל' של 'שומר ציון הנאמן'

"חידת ברלין"

בין המשתתפים בחלק השירה ב"שומר ציון הנאמן" משה לייב לאנדא, שפירסם בין היתר פואמה שהופיעה בשני המשכים "מעשה בינאי המלך" (גיליונות קע"ג-קע"ד). לאנדא, היה אביו של הרב

ועל כן הדיון ההלכתי מתנהל "אודות הליכת איזענבאהן בשבת". בשלושה המשכים דן הרב אלעזר שטראסער, אב"ד קהילת נוישטאט, בשאלה שעוררה עניין רב בעולם התורני. היו שחשבו שנסיעה ב"איזענבאהן", היא הרכבת, מותרת בשבת, ולאחר דיון הלכתי קבע הרב שטראסער: "אותן הנוסעים באיזענבאהן מלבד מה שעוברים על לאו דתחומין דאורייתא ודרבנן, עוברים גם כן על חיוב שקילה שהמה מוציאין ומכניסין מעגלה שהיא רשות היחיד לרשות הרבים הפאס והביליעטין, ומכאן שאסור לטלטל את כרטיס הרכבת בשבת תוך העברתו מרשות היחיד לרשות הרבים, והרי בלי כרטיס אין נסיעה... (גיליון י', סיון תר"ז).

ראשית ההתבוללות בגרמניה מצאה ביטוי במדור השו"ת שב"שומר ציון הנאמן". על השאלה: "אם מותר למול בשבת בן ישראל שנתעברה אמו משיאנו יהודי", משיב הרב אברהם זוטרא, אב"ד דקהילת מינסטער, שנותן תשובות גם לשאלות שהתעוררו עקב הפעלת בתי כנסת רפורמים שהנהיגו נגינה בעוגב בשעת התפילה. על כך כותב הוא: "אין בזה שום מצוה, כי כל מי אשר נגעו אלקים בלבו, יתפלל בכונה בלי התעוררות על ידי ארבעל [=עוגב]."

מנהג חדש שבא למדינה היה קריאת העולים לתורה לא בשמם, כי אם ראשון, שני וכדומה (שאגב, נהוג עד היום, גם בבתי כנסת אורתודוקסיים). הדבר נדון גם הוא בתשובת הרב זוטרא. הוא כתב, כי ביוזן הוא לקרוא לעולה לתורה לא בשמו ושם אביו כנהוג, אלא ראשון, שני שלישי וכדומה. והוא מסתייע לשם כך בנהוג בתי הסוהר בסיביר... ("זיבירען" בלשוננו). ולהלן הוסיף:

וגם אינם יודעים מה שידוע ליודעי העתים, כי בכמה בתי סוהר ובפרט בזיבירען, העונש החזק אשר יענשו המורדים במלכות והרוצחים שלא לזכור עוד את שם, כי קוראים אותם ראשון, שני, שלישי למען שלא יזכרו ולא יפקדו עוד, והנה ידיד הסתכל בסכלות הכסילים האלו, כי לדעתם הרמה המתרוממים בזה הקוראים לתורה ומשפילים אותם תכלית השפלות, למען אשר יחשבו גם הם כבני בלי שם ובני בליעל.

לכסיום תשובתו קובע הרב: "ובאמת יש להצטער על עניי דעת האלו ואנחנו נקיים. גם בזה אל תטש תורת אמך"... בחלק המדעי של העתון הובאו קטעים מ"מטמוני המבורג" והם פיוטים שנתגלו בגניזה, לרבות פיוטיהם של אברהם אבן עזרא ויהודה הלוי. נציין כי החלק המדעי של "שומר ציון הנאמן" מודפס באותיות מרובעות, שלא כחלק ההלכתי המודפס בכתב רש"י. גם "שירים ומליצות" לא חסרו בכתב העת ובין המשתתפים בחלק השירה — בנו של החת"ם סופר, הרב שמעון סופר שבאותו זמן היה רב במאטערסדארף ובשיר ארוך הוא יוצא להגנת הישיבות ותלמידי החכמים וכנגד המשכילים:

ראו חכמנו, בקעה מצאנו... ותרכינה הישיבות, רמות נשגבות... ויצעקו הריקים, ברחובות ובשוקים להבאת צדיקים, שומרי הדת.

נציין כי השירים מופיעים ללא ניקוד.

ידיעה מעניינת מירושלים היא על "תפילת כולל האשכנזים השם ישמרם, הדרים בירושלים עיה"ק תוב"ב [עיר הקודש תבנה ותכונן במהרה בימינו] תחת מחסה מלכות עסטרייך [אוסטריה] להודות לך על הצלת הקיסר יר"ה [ירום הודו]. מסופר בה שבירושלים נערכה תפילה לשלומו של הקיסר פרנץ יוזף הראשון, שניצל מהתנקשות שהתקש בו:

רע חורש, פורה שורש, לענה ורוש, זמם רע לדרוש, להיות לכל בוגדים ראש, ושמו יאהן ליבעני, בזוי שפל בלא לשון ומענה, זעם באופו, להרבות אכפו, עד אין רפוא, קט לשון חרק, כאצות שרק, וחורבו הבריק, כלפי מעלה זרק, להגיע במלכנו האדיר החסיד הרחמן הטוב לכל פראנץ יאזעף הראשון, השם ישמררו כאישון.

הידיעה נפתחת בשיר המורכב מאקרוסטיכון "פראנץ":

פצחו ורננו יושבי ירושלים,
רוננו וצהלו יושבת ציון וכל איים,
אורה ושמחה ליהודים בכל ארצות אשר המה זוריים,
נצח יהללו ויבקשו את פני השם, אנא חי עולמים
צוה ישועות מלכנו אשר היה לספר פלאים.

"מכתב" רכ"ב ואחרון

הגיליון האחרון של "שומר ציון הנאמן" הופיע ביום ר', כ"ד באדר תרי"ז בשני עמודים בלבד. הרב עטלינגר הודיע על הפסקת הופעת העתון, תוך ציון הסיכום הבא: "וסיימתי במכתב רכ"ב [בלשון ימינו: גיליון 222] החבור הזה ואודה לך חסדו, ואשוע שיקום בנו הנה ד' רוכב על עב קל. הקול קול יעקב."

יושבי ירושלים הכירו באהבת ארץ ישראל של הרב עטלינגר והוא הוכתר על ידי רבני ירושלים כ"נשיא ארץ ישראל" הרב יעקב עטלינגר נפטר בחנוכה תרל"ב (דצמבר 1871). מבני בניו עלו לארץ ישראל ונינו יושבים בירושלים. אחד מהם, הרב ברוך הורוביץ, הוא ראש ישיבה בירושלים. בנו הרב יהודה אהרון הורוביץ זכה בפרס ירושלים לספרות תורנית על שם הרב עזריאל. הוא הוציא מחדש את השו"ת "בנין ציון" בצירוף מבוא מקיף. 222 חוברות "שומר ציון הנאמן" יצאו בהוצאה חדשה ומצולמת בהוצאת גרוסמן בניו יורק בשני כרכים גדולים, בצירוף תוכן עניינים מפורט.

יהודה לייב לאנדא, מראשוני המחזאים העבריים בגליציה. כן שימש כרבה הראשי של יוהנסבורג. בנו הוא השופט בדימוס אשר פליקס לאנדא מירושלים.

"שומר ציון הנאמן" דגל בחשיבות השפה העברית כשפת העם היהודי ובשני המשכים (גיליונות קפ"ג-קפ"ד) כתב הרב יצחק גרינבערגער מלייפניק על "תפארת השפה העברית". חידוש בעתון דתי של אז, היה מדור החידות. במדור זה השתתפו אייזיק בערלין מהמבורג שחדר חידה זו:

שנים אנשים היו בעיר אחת. האחד נכבד וגדול בישראל, ורעה לא מצאנו לו גם בספרי קדשנו וגם בדברי חכמינו. גם הרעה אשר עשו לו חכמים לא כגמול ידו השיבו, אך שמו נפלא בעינינו כי הוא לקלון לו. ולו נגרע ממנו שלישייתו כי עתה נסיר תרפתו ממנו. והאחד גם הוא רל כבדה, ואיש לא זכר את האיש ההוא לכזו כראשון, ומשפחתו גדולה בישראל, אך שמו מוסר מיקר. הבה נוסף עליו שלישיה את אשר גרענו מן הראשון והיה לו ליקר ולתפארת.

מחבר החידה, חמיצר דאז, היה אייזיק ברלין, שחשש כנראה כי חידתו קשה מדי ומשום כך ציין: "בעוד שבועים, אם לא ימצא איש אותה, והגדתיה אני לבני עמי, בעזרת השם." ואמנם, לא נמצא פותר לחידה שהופיעה בגיליון ל', שכן בגיליון ל"א שהופיע כעבור שבועיים מצאנו פתרון לחידה המסובכת.

מחדד חידודים נוסף היה משה אונא מאלטונה (מאבותיו של חבר הכנסת משה אונא ז"ל). חידתו נכתבה בתרומים והוא מסיים:

עוד אחת לכם אגידה
ואז תחושו למצוא החידה
בתוך שרי הצבא דרשוה ובקשוה
ואז מהרה כרגע תמצאוה.

כאמור היו ל"שומר ציון הנאמן" כתבים בקהילות שונות. כיאה לעתון הנושא שם שכזה היו לו שלושה כתבים בארץ ישראל: זלמן רובנס, יעקב מאיר לעהרען ויצחק הכהן. בכתבה מירושלים מסופר על רעב כבד שפקד את ארץ ישראל:

וכל פנים קבצו פארור כמפני זלעפות רעב ככד אשר בארץ,
העניים והאביונים מבקשים לחם ואין, לשון יונק בלעו כחשה,
גם מטה לחם ממדינת רוסיא נשבר.